

EGYHÁZTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK A
PÉCSI EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETÉBŐL IV.

[Metadata, citation and similar papers](#)

Publicatio Repozitórium - SZTE - Repository of Publications

LOCA CREDIBILIA

Hiteleshelyek a középkori Magyarországon

Szerkesztette:

FEDELES TAMÁS–BILKEI IRÉN

Pécs, 2009

A MAGYAR SZÉKESKÁPTALANOK KANONOKJAI ÉS A HITELESHELYI TEVÉKENYSÉG 1200–1350 KÖZÖTT

Az 1000. esztendő táján indult meg Magyarországon az egyházszervezet kialakítása. A püspökségek megalapításával együtt a székesegyházak mellett létrejöttek a székeskáptalanok is. A magyar székeskáptalanok a 11. század második feléig nem voltak még kizárólag kanonokok lakta testületek, hanem inkább dómmonostoroknak nevezhetjük őket, mivel bennük a világi papok (kanonokok) együtt éltek a bencés szerzetesekkel. A magyar egyház első, missziós korszakának lezárultával, a 11. század harmadik harmadában, Szent László uralkodása alatt végleg megszűntek a dómkolostorok és elkülönült a kanonokság és a szerzetesség. A tisztán kanonokok lakta káptalanokban – úgy tűnik – az aacheni regula egy variánsa alapján éltek. A kanonoki és szerzetesi elkülönülést, a kanonokok lakta káptalanok megerősítését a 11–12. század fordulóján az uralkodók is támogatták, amelyet a káptalanok számára tett adományok jeleznek. A 11. század végén indult meg Magyarországon a káptalani különvagyon kialakulásának folyamata, de ekkor a káptalanok még teljes mértékben a püspök felügyelete alatt álltak. Vagyonuk az egyházmegye osztatlan birtokának részét képezte, a kanonokok pedig *vita communis*-ben élve közvetlenül a székesegyház mellé épített monostorban laktak. A 12. század végéig alig maradt híradás róluk, mivel a külvilággal kevés kapcsolatot tartó zárt, befelé forduló, a székesegyház liturgiájára koncentráló közösségek voltak a székeskáptalanok.¹

A változások a 12. század legvégén jelentkeznek és igazán a 13. század első évtizedeiben foghatók meg. Ettől kezdve beszélhetünk Magyarországon hierarchizált egyházi társadalomról, benne kanonokságról, mint középrétegről. Intézménytörténeti aspektusok is megerősítik, hogy korszakhatár a 12–13. század a magyar kanonokság történetében. A 13. század elejétől tekinthetjük a magyar káptalanokat önálló jogi személynek.² A fordulópontot jelzi az is, hogy sokkal több információ maradt ezután ránk a kanonokokról, és más módszerekkel, többek között, a karriertörténetek nyomán követésével is vizsgálni lehet őket. A magyar kanonokság a 13. század folyamán alakította ki helyét a korabeli társadalomban és az egyházon belül. A 13. századot joggal nevezhetjük a kanonokság expanziójának Magyarországon. Ebben az évszázadban alakultak ki azok a pozíciói, lehetőségei és feladatai a magyar kanonokságnak, amelyek egészen a 16. század elejéig meghatározóan jellemezték ezt a réteget.

---

¹ KOSZTA 2007a. 9–21.

² KOSZTA 2007b. 73–74.; Európában is általában a 12–13. század fordulójától alakultak át hosszú évszázados fejlődés eredményeként autonóm testületekké a káptalanok, amely a jogi személylé válásban is kifejeződött. LMA V. 939., MARCHAL 39–43.

A magyar kanonokság bemutatását azzal kellene kezdeni, hogy számbelileg mekkora csoportról is beszélhetünk. Előjáróban ki kell emelni, hogy Magyarországon egyetlen egy székeskáptalant és társaskáptalant sem vettek át a reguláris kanonokok. A reguláris kanonoki reform a 12–13. században alig érintette a magyar egyházszervezetet, holott Németországban jelentős eredményeket értek el. Az északkeleti német egyház-megyéek közül többen (Brandenburg, Havelberg, Ratzenburg) premontrei kanonokok népesítették be a székeskáptalanokat.³ A Magyarországgal határos délnémet területen a 12. század elején megerősödött a kanonoki reformmozgalom.⁴ A salzburgi érsekségben pedig reguláris kanonokok vették át a székeskáptalant.⁵ Úgy tűnik, hogy a reguláris kanonoki mozgalom megállt Magyarország határánál. Valószínűleg egyéb társadalom-történeti okok mellett ebben az is közrejátszott, hogy a reformkanonoki mozgalom virágkorában, a 12. század első felében, a magyar kanonokság még *vita communis*-ban élt, így nem szorult reformálásra. A közös élet bomlásának időszakában, a 12. század végén pedig a kanonokreformra az általános visszaesés a jellemző,⁶ így a délnémet reguláris kanonoki reform is kifulladásban volt.⁷ Bizonyosan ismerték azonban a reformkanonokság törekvéseit Magyarországon is. A délnémet reform-mozgalom egyik vezetője, Gerhoch, reichersbergi prépost például magyar főpapokkal levelezett, sőt tanítványa is élt Magyarországon.⁸ A franciaországi kanonoki reform meghatározó központjaiban, a párizsi Szt. Viktor-káptalanban és a Saint Geneviève kolostorban⁹ több magyar diák tanult a 12. században,¹⁰ akik közül nem egy érsek, illetve püspök lett, köztük Lukács¹¹ és Jób esztergomi érsekek.¹²

A székes- és társaskáptalanok tagjai Magyarországon így világi kanonokok voltak. A 14. század első feléből megmaradt tizedjegyzékek adnak országos képet a kanonoki javadalmak számáról.¹³ A 13 püspökséghez 15 székeskáptalan tartozott¹⁴ és további 8 nagyobb, királyi alapítású társaskáptalan¹⁵ működött az országban. A püspökségi központokban létrejött kisebb társaskáptalanok¹⁶ tagjait nem sorolhatjuk az

³ PFAFF 1973. 22.; Francia területen húsz székeskáptalanban volt kimutatható az ágostonos regula elfogadása. Ezek a székeskáptalanok kettő kivételével mind a Bordeaux – Belley vonaltól délre estek. SIEBERT 1986. 712–713.

⁴ CLASSEN 1983. 434–436.

⁵ WEINFURTER 1975. 107–108.

⁶ WEINFURTER 1977. 396–397.

⁷ WEINFURTER 1975. 206–220.

⁸ CLASSEN 1983. 431–460.

⁹ BOSL 1988. 10.

¹⁰ MAKKAJ-MEZÉY 1960. 114.

¹¹ KÖRMENDI 2003. 59.

¹² BEKE 2003a. 75.

¹³ MV I/1. 41–409.

¹⁴ Két egyházmegyének két központja volt, így a bács-kalocsai érsekségnek Bácsott és Kalocsán is működött székeskáptalanja; a szerémi püspökség pedig Szerémvárott és Bánmonostoron (Kő).

¹⁵ Székesfehérvár, Óbuda, Pozsony, Vasvár, Títel, Arad, Szepes, Szeben. A felsoroltakon kívül volt még királyi alapítású társaskáptalan, de ezek, mint például Dömös, a 14. századra jelentőségüket veszítették.

¹⁶ Pl. Esztergomban az érseki székeskáptalanon kívül három kisebb társaskáptalan működött; viszont Pécsen a székeskáptalan mellett csupán egy társaskáptalant ismerünk. Volt olyan püspöki székhely, pl. Zágráb, Nyitra, Kalocsa, ahol nincs tudomásunk ilyen társaskáptalanról. Úgy tűnik, hogy a székeskáptalanok szomszédságában működő társaskáptalanok a 12–13. század fordulójától kezdődően szerveződtek. Gyakran processziós (körme-

egyházi középrétegbe. Így összesen 23 jelentős káptalan működött Magyarországon. Ez összesen 626 kanonoki javadalmat jelentett (464 székeskáptalanokban, 162 társaskáptalanokban).¹⁷ Természetesen a kanonokok száma ennél kisebb lehetett, mert a 13. század második felében megjelent a javadalomhalmozás, de ez jelentős méreteket nem öltött a 14. század közepéig. A kanonokok életútját vizsgálva általában az egész korszakra nézve az egyszerre több káptalanban javadalommal rendelkező kanonokok aránya 10–20%-os volt.¹⁸ A magyar egyházi középréteg gerincét adó kanonokság tehát egy meglehetősen csekély számú társadalmi réteget jelentett. A magyarországi káptalanok európai összehasonlításban létszámukat tekintve kis és közepes egyházi intézmények voltak.¹⁹ A legnagyobbakban 40 (esztergomi és pécsi székeskáptalan és a székesfehérvári koronázó templom társaskáptalanja), a legkisebbekben pedig – a nyitrai és a kalocsai székeskáptalanban – 12, illetve 10 kanonoki javadalom volt.²⁰

A *vita communis* felbomlása együtt járt az önálló kanonoki egzisztenciák kialakításának szükségszerűségével. Ennek anyagi előfeltételeit meg kellett teremteni. A 13. század első felében a magyar kanonokság lefelé, az alsópapság irányába kísérelte meg hatalmát és befolyását, illetve anyagi pozícióit erősíteni. Ezekben az években több magyar káptallal kapcsolatban (Esztergom, Veszprém, Zágráb, Eger, Csanád, Erdély) fennmaradtak oklevelek, amelyek a kanonokok szegénységét hangoztatják.²¹ A kanonokok sanyarú helyzetét mutató oklevelek mögött azonban nem feltétlenül kell nagy nélkülözést látnunk, hanem ezek egy új, iskolázott papi réteg megnövekedett igé-

---

neti) egyházként a székesegyház liturgiájához kapcsolódtak, tagjai a püspöki központ alsópapságából kerültek ki, de vezetőjük, prépostjuk a székeskáptalan kanonokaiból került ki. A magyar káptalanok felsorolása: MÁLYUSZ 1971. 115–118.

¹⁷ MÁLYUSZ 1971. 118–119.

¹⁸ Pécsen az 1306-os püspökválasztáson részt vevő 28 kanonok közül csupán kettőnek volt más székeskáptalanban javadalma. KOSZTA 2007c. 66–67.; A pécsi püspökség területén működő pozsegi társaskáptalanból a 13. század elejétől 1351-ig 50 kanonokot sikerült összegyűjtenünk, ezek közül 9 birtokolt más káptalanban is javadalmat. A 14. század közepe felé lesz egyre gyakoribb a javadalomhalmozás. KOSZTA 1991. 46–51.; Timót, Báncsa István bíboros káplánja 1262-ben zágrábi püspökké jelölésekor a következő javadalmakkal rendelkezett: valkói főesperesség (pécsi székeskáptalan), zágrábi kanonokság (zágrábi székeskáptalan), zalai főesperesség (veszprémi székeskáptalan), és négy kápolna a győri püspökség területén. A sok javadalom elnyerésében bizonyosan szerepet játszott, hogy a bíboros, a volt esztergomi érsek kíséretéhez tartozott Timót. ALMÁSI–KOSZTA 1991. 16.; Az esztergomi székeskáptalan kanonokjairól csak egy régi, sok vonatkozásban már elavult összeállítás alapján tudunk képet alkotni: a 13. században 154 ismert kanonok közül bizonyosan 11 viselt más káptalanban is javadalmat és 16-nak volt egyéb helyen javadalma. Így kanonokok 7%-nak volt más káptalanban is javadalma a 13. században. A 14. század első felében 146 ismert kanonok közül már 46 rendelkezett más káptalanban javadalommal, így az arány 31%, de 29 kanonoknak egyéb egyházi javadalma is bizonyosan volt. KOLLÁNYI 1900. 3–58.

¹⁹ Németországban a középkorban a legnagyobb székeskáptalan a kölni volt 72 kanonoki javadalommal, a legkisebb pedig a meißeni volt 14 kanonoki prebendával. KALUZA-BAUMRUKER 1987. 34.; A lengyelországi Gnieznóban a 14. század első felében 33, 1354 után 30 kanonok élt. BINDER 1912. 12–13.; A spanyol káptalanok nagyságára ld. VINCKE 1937 49–50., Például Barcelonában a 12. század végén 40 kanonok élt, de Vich-ben 1229-ben 30, Seu d’Urgellben 1134-ben 45, 1243-ban 33. További példák: FEDELES 2005. 50–51.

²⁰ MÁLYUSZ 1971. 115–118.

²¹ Az első ismert hivatkozás a kanonokok szegénységére Esztergomból maradt ránk. 1156-ban Martinus érsek a vacsorát (*vena*) is nélkülöző kanonokjai számára a király jóváhagyásával 70 falu tizedét adja a székeskáptalannak. MES I. 107–110. A kanonokok nélkülözését hangoztató oklevelek nagyobb számban a 13. század elejéből maradtak fenn.

nyeit és öntudatra ébredésének első jeleit mutatják,²² akik már megfelelő érdekérvényesítéssel is rendelkeznek. A nélkülözésre hivatkozva kísérletet tesznek a kanonokok arra, hogy a IV. Lateráni Zsinat tiltása ellenére prebendáikhoz oltárjavadalmakat kapcsoljanak. A kanonokok törekvéseit püspökeik támogatták. A kanonoki kezdeményezések eredményre vezettek és a pápák engedélyt adtak arra, hogy a zsinati határozattal szemben az addig az alsópapsághoz tartozó oltár javadalmakat is a kanonoki prebendákhoz kapcsolják, a püspökök pedig tized és egyéb birtokadományokkal gazdagították a székeskáptalanokat.²³ A 13. század közepén a falusi plébánosok tizedjövedelmeiből is mind nagyobb részt szereztek a székeskáptalanok kanonokjai. Több magyar egyházmegyéből (pl. Győr és Veszprém) tudunk ebben az időben a falusi plébánosok és a kanonokok között zajló perről, amelynek tárgya a tized negyedének felosztása volt. A kanonokok törekvéseit minden esetben támogatták a püspökök, sőt az 1250-es évektől kezdve a magyar királyok is.²⁴

Nagyon jelentős jogi és társadalmi következményekkel járt, hogy a 13. század első felében az addig vidéki templomaik mellett élő főesperesek beköltöztek a székeskáptalanokba.²⁵ A főesperesekkel nem csupán a kanonokok száma növekedett, hanem ezzel a székeskáptalan hatáskörébe került a falusi plébániák vizitálása és az egyházi bírászkodás alsó szintje. A káptalan így a 13. század közepére a falusi papság felett bírászkodási jogot szerzett.

A 13. század első felében a püspökök és a király támogatásával a kanonokság gazdaságilag megerősödött, mindez vidéki pasztoráló papság kárára történt. Nagyban hozzájárult ez ahhoz, hogy a falusi plébánosok az egész középkor folyamán meglehetősen rossz anyagi helyzetben maradtak, művelődésre, távoli iskolák látogatására, mecénási tevékenységre nem volt lehetőségük. Helyzetük a középkor végéig alig változott.²⁶ A falusi templomok bevételeinek jelentős része az egyházmegye központjába, a püspökhöz és a székeskáptalan kanonokjaihoz került. A kanonokság gazdasági megerősödésének ára a vidéki papság elszegényedése lett. A magyarországi világi egyházszervezet bevételei így 13. század közepén a püspöki központokba koncentráálódtak. Az ott élők számára lehetőséget biztosítottak a kulturáltabb életre, a művelődésre, a művészeti tevékenység támogatására. Mindez a püspökségi központok építészeti megjelenésében is tükröződött. Létrejötték a kanonoki kúriákból álló Káptalan utcák a székesegyházak közelében.

A 13. század közepére a kanonokok társadalmi szerepe és befolyása jelentősen megnövekedett. Erre a réteg tagjai saját maguk is ráébredtek. Sőt ebben az időszakban nagyon erős csoportöntudat is kimutatható a körükben. Ennek egyik jele a káptalanok pecsétjeinek átalakítása. A magyar székeskáptalanok a 13. század elejétől rendelkeznek önálló pecséttel. A 13. század közepén néhány év alatt szinte az összes káptalan lecse-

²² A kanonokok megváltozott mentalitását mutatja az a színvonalas felirattal rendelkező esztergomi sírkő a 13. század elejéről, amely talán az első ismert kanonoksírunk. TAKÁCS 1988.

²³ BALICS 1890. 39–43.; BÉKEFI 1910. 20–33.; HERMANN 1973. 71.

²⁴ JANKOVICH 1959. 59–60.; SZÜCS 1978. 176–177.; SZÜCS 1993. 94.

²⁵ KRISTÓ 1988. 218–512.

²⁶ MÁLYUSZ 1971. 137–140.

relte az alig egy-két évtizedes pecsétjét, nagyobbra és jóval díszesebbre, amelyet aztán már a középkor végéig használnak.²⁷ Az öntudatosodást elősegítette, hogy az anyagilag megerősödő réteg tagjai közül többen külföldi tanulmányokra is vállalkozhattak. A 13. század első felében elsősorban francia iskolákat,²⁸ majd a század közepétől a bolognai és a padovai egyetemeket látogatták.²⁹ IV. Béla király tudatosan erősítette őket. Ezt bizonyítja az is, hogy a század közepén diplomatai már nem a püspökök közül kerültek ki, mint korábban, hanem egyre inkább a kanonokok látták el ezt a feladatot.³⁰

A sikerek láttán a megerősödött és egyre öntudatosabb magyarországi kanonokság a 13. század közepén felfelé, a püspökök ellenében is megpróbálta mozgásterét, befolyását tágítani. A 13. század második felében szinte az összes magyar püspöki székhely a püspökök és a székeskáptalan viszálykodásától hangos. A 13. század első felében a kanonokság konszenzus jogot szerzett az egyházmegye ügyeinek intézésében és még törekvéseiben a püspökök támogatását élvezte a réteg.³¹ Püspökök és a kanonokok harmonikus együttműködése az 1250-es évek közepén megváltozott.³² A viszályok gyakran a püspökválasztás körül robbantak ki. Noha a kanonokság formailag Magyarországon is a 12–13. század fordulójától rendelkezett a püspökválasztás jogával, a püspökségek betöltésében a király szava volt döntő. A 13. század végéig a magyar püspökök a király udvari papjai közül kerültek ki.³³ A 13. század második felében a székeskáptalanok a formális jogok helyett ténylegesen szerették volna gyakorolni a püspökválasztó jogukat. Gyakran hallunk ebben az időben kettős választásról,³⁴ és a megegyezés híján hosszú évekig üresedésben lévő egyházmegyékről.³⁵ Néha még azt is felvállalták, hogy király jelöltjével szemben is saját emberüket támogassák. A királyi hatalom 13. század végi gyengülését, a 13–14. század fordulóján jelentkező interregnumot és dinasztiaaváltást kihasználva sikereket is értek el ezen a téren a kanonokok. A 13–14. század fordulója az az időszak, amikor több alkalommal nem kívülről érkezett az új főpap, hanem a helyi székeskáptalan saját tagjai közül választotta ki az új püspököt.³⁶ A 14. század második évtizedétől fogva azonban az ismét megerősödő királyi hatalom akarata érvényesült újra a püspökségek betöltésénél. Ezzel eldőlt, hogy néhány

²⁷ KOSZTA 2007b. 73–82.; A káptalani pecsétek katalógusa: TAKÁCS 1992.; SOLYMOSI 2006a.

²⁸ HAJNAL 1921. 97.; HAJNAL 1959. 192.; HAJNAL 1993. 3–13.; SZILÁGYI 1943. 236.

²⁹ Az Itáliában tanult magyar diákok felsorolása: VERESS 1941.; Több mint 80 főre teszi az Itáliában a 13. században többnyire kanonokként tanult magyarországi diákok számát. Az itáliai egyetemjárás jelentőségére a magyar jogéletben: BÓNIS 1971. 18–29.; SZÉKELY 1993.; Orbász pozsegai prépost példája: KOSZTA 1991. 46–47.

³⁰ SZÜCS 1993. 92–93.

³¹ Pl. Bertalan pécsi püspök és a székeskáptalan kapcsolatára: KOSZTA 2007d. 29–30, és 32–33.

³² Például Pécsen az 1250-es évek végére megbomlott a püspök és a székeskáptalan harmonikus kapcsolata. Jób püspököt (1252–1281) a pápánál is feljelentette a székeskáptalan. A vita a püspök halála után sem csitult és közel másfél évtizedig betöltetlen maradt a pécsi püspökség. A káptalan és a püspök vitájára néhány oklevél: THEINER I. 277 és 288–291.; FEJÉR IV/3. 163–173.

³³ SZÜCS 1993. 90–92.; KOSZTA 2007c. 62–63.

³⁴ Esztergomi érsekség betöltésének vitáira a 13. század végén: BEKE 2003. 121–127.

³⁵ A pécsi püspökség Jób püspök halála után több mint egy évtizedig üresedésben volt a 13. század végén. TIMÁR 1981. 20–21.

³⁶ A pécsi püspökségben 1009 és 1400 között csak három alkalommal (1306, 1307 és 1315) saját jelöltjét és nem a király emberét választotta meg a káptalan. KOSZTA 2007c. 62–71.; TIMÁR 1981. 19–32.

évtizednyi bizonytalanság után visszatért Magyarországon a régi gyakorlat. A püspökségek betöltésében a király szava a döntő, a káptalan csak formális, valóságos befolyással nem járó választási joggal rendelkezett. A magyar székeskáptalanok jelentőségét alapvetően meghatározta, hogy ténylegesen nem tudtak beleszólni a püspökválasztásba. A kanonokok és maga a székeskáptalan így nem tudta hatalmát a püspökök ellenében érvényesíteni, a káptalanok súlytalanok maradtak a főpapsággal szemben. Érthető így, hogy a Nyugat-Európában a 13. század elejétől jelentkező püspökválasztási dekrétumok/hitlevek³⁷ ismeretlenek voltak Magyarországon. A Salzburg,³⁸ Passau,³⁹ Wrocław⁴⁰ vonaltól keletre a kanonokság nem tudott írásos, szerződéses feltételeket szabni a megválasztandó püspökökkel szemben.⁴¹ A valóságos püspökválasztási jog elvesztése miatt a székeskáptalanok az arisztokrácia szemében nem tűntek fajsúlyos intézménynek. Rajtuk keresztül nem gyakorolhattak befolyást a főpapi székek betöltésénél. Így nem tudunk arról, hogy az arisztokrácia tagjai kanonoki stallumokat alapítottak volna, amelyeket aztán a család klerikusi tagjaival tölthettek volna be, állandó pozíciókat szerezve így az egyházmegye kormányzásában, különösen a püspökválasztásban.

A magyar székeskáptalanok és egyházi középréteg püspökök irányában korlátozott hatalma a bíráskodás terén is megfigyelhető. Nem hallunk Magyarországon a főesperesi és a püspöki bíráskodás konfliktusairól, kompetencia vitáiról. A püspök nevében ítélkező vikáriusi bíráskodás nem a főesperesi ítélkezés ellenében jött létre, hanem együttműködött vele. A püspök nevében is szinte kivétel nélkül főesperesek és kanonokok ítélkeztek. A káptalan nem tudta a püspöki jogszolgáltatást korlátozni.⁴² A püspök és a káptalan viszonyát mutatja, hogy Magyarországon Nyugat-Európával ellentétben a püspökök nem alakítottak ki a székeskáptalan visszaszorítására, vagy ellenőrzésére erős és önálló püspöki kápolnát.⁴³ A püspöki káplánokról kevés forrás maradt fenn, amely már magában is mutatja, hogy az intézmény nem volt jelentős Magyarországon. A későbbi kutatásnak kell eldönteni, hogy egyáltalán kiépült-e Magyarországon a püspökhöz közvetlenül személyesen kapcsolódó klerikusokat intézményesen összefogó püspöki kápolna.⁴⁴ Az oklevelekben a 13–14. század fordulóján hallunk a püspöki oklevéladás intézményesüléséről, a püspöki protonotariusok és a püspöki kancellárok megjelenéséről.⁴⁵ Még a székeskáptalanok vezetői, a prépostok

³⁷ Az első a verduni székeskáptalan adta ki, de a 13. század elején már több ilyen ismert Nyugat-Európában, Hildesheimben például 1216-tól adnak ki ilyet. LMA V. 938–939. (Becker, H. J.)

³⁸ A választási hitlevek Salzburgban jóval később jelentkeztek, mint más német székeskáptalanokban. Az első ilyet 1427-ben állították össze. A késői jelentkezése a választási hitleveknek összefüggésben volt azzal, hogy a 16. század elejéig itt az ágostonos regulát követték a kanonokok. DOPSCH 1981–1983. 1006.

³⁹ Passauban 1342-ben állítottak ki először ilyet. OSWALD 1933. 98–100, 110–116, 120–121 és 145.

⁴⁰ Wrocławban először 1447-ben követelt ilyet a megválasztandó püspöktől a választás fejében a székeskáptalan. SCHLESSEN 308.

⁴¹ A lengyelországi gnieźni székeskáptalanban már nem ismerünk ilyeneket. BINDER 75–76.

⁴² BÓNIS 1997. 636–640.; ERDŐ 2001. 119–124.

⁴³ A nyugat-európai püspöki kápolnákra: HAIDER 1977.

⁴⁴ A püspökök káplánjairól egy zsinati határozatban már 11–12. század fordulóján említést tettek. ZÁVODSZKY 1904. 184. (Colomanni regis decretorum liber primus, cap. V.)

⁴⁵ Pl. Lodomér esztergomi érsek kancellárja Domonkos váci prépost, esztergomi kanonok, majd pedig András prépost volt. BEKE 2003. 132.; Puer dictus Theophil pozsegai lector Mihály zágrábi püspök protonotarius volt a

sem rendelkeztek a püspökökhöz közelítő tekintéllyel.⁴⁶ A magyarországi prépostok pozícióját mutatja, hogy míg Németországban a prépostok és a dékánok a 13. század elejétől okleveleik intulációjában a „*Dei gratia*” formulát használták, tisztségüket így magától Istentől eredeztették. Magyarországon ezzel szemben a „*Dei gratia*” formulát kizárólag a püspökök alkalmazták, a prépostok közül – úgy tűnik – csak a székesfehérvári koronázó templomhoz tartozó királyi társaskáptalan vezetője és a szepesi prépost volt az egyetlen, aki időnként használta ezt a formulát.⁴⁷ Nyilvánvaló volt a prépostok számára, hogy tisztségük nem közvetlenül Istentől, hanem az illetékes püspöktől eredeztethető.

Nyugat-Európában több helyen jelentkezett a királyi kanonokság intézménye. A szokás, hogy a király a jelentősebb káptalanokban tiszteletbeli kanonok lett német területeken alakult ki, talán már az első ezredfordulón. Azzal, hogy az uralkodó formálisan belépett a kanonokok közé, kiemelte azok tekintélyét, növelte a káptalanok presztízsét és a királyi adományok révén anyagi haszonnal is járt.⁴⁸ Magyarországon a királyi kanonokság intézménye igen későn, a 14. század végén az esztergomi székeskáptalan vizitációs jegyzőkönyvében bukkan fel először és utoljára. Az 1397-es híradás szerint a király és a királyné Esztergomban – természetesen prebenda nélkül – kanonok volt, és velük együtt 41 tagja volt a káptalannak.⁴⁹ Vélhetőleg a magyarországi királyi kanonokságnak korábbi (11–13. századi) gyökerei lehetnek. Esztergom a 12. század végéig az uralkodók székhelye, valószínű nem azután lépett a kanonokok közé a magyar uralkodó, hogy feladta esztergomi székhelyét. Esztergom mellett a székesfehérvári királyi koronázó és gyakran uralkodói temetkezőhelyül is szolgáló, a királyi felségjelvényeket őrző templomhoz tartozó káptalanban is kanonokok lehettek az uralkodók.⁵⁰ Elgondolkodtató azonban, hogy mennyire nem jelentkezett az esetleg több évszázadig fennálló magyar királyi kanonokság a forrásokban. Ez bizonyosan azt is mutatja, hogy ennek nem volt olyan jelentősége az uralkodó és az egyház viszonyában, illetve a királyi reprezentációban, mint Németországban. Nem volt igazából ismert az intézmény a királyi kanonokság a korabeli Magyarországon és így nem növelte ténylegesen a kanonokság társadalmi tekintélyét.

---

14. század első éveiben. A személyes kapcsolat erősségét mutatja, hogy 1303-ban Mihály esztergomi érsekké választása után Theophilt is „magával viszi” és esztergomi préposttá tette meg. KOSZTA 1991. 47.; Tamás esztergomi érsek kancellárja Henrik váci prépost volt. AOkt III. 92. (Nr. 189.)

⁴⁶ A 12. század második felében, úgy tűnik, hogy a nagy királyi társaskáptalanok prépostjai a püspökök mellett részt vettek a királyi tanács munkájában. KOSZTA 2000. 44/75. j.; 1156-ból MES. I. 107.; 1169-ből CDS I. 88.; A 13. században viszont csak az alkancellári tisztséget betöltő – leggyakrabban székesfehérvári – prépostról állíthatjuk ezt bizonyosan. FEJÉRPATAKY 1885. 92–146.

⁴⁷ Egyetlen alkalommal 1278-ban Muthmer szepesi prépost is használt hasonló formulát: *Nos magister Mothmerius divina misericordia prepositus de scypus...* HO VI. 237.

⁴⁸ KLEWITZ 1960. 41–46.; FLECKENSTEIN 1964. 57–71. (III. Ottótól eredeztetni); GROTEN 1983. 1–34. A 11. században imaközösségszerű kapcsolatot feltételez a káptalanok és a király között, a királyi kanonokságot 12. századnak tartja. BORGOLTE 1991.

⁴⁹ VISITATIO 99.

⁵⁰ Ezt az is megerősítheti, hogy a székesfehérvári társaskáptalant az aacheni palotakáptalan mintájára alapították. DEÉR 1971.

A király és a magyar a székeskáptalani kanonokság kapcsolata még vizsgálatra szorul. Az uralkodók, úgy tűnik, nem támaszkodtak jelentősen a hiteleshelyi megbízásoktól eltekintve – Esztergomot kivéve – a székeskáptalanokra. Természetesen néhány királyi káplán kimutatható a székeskáptalanokban is, elsősorban Esztergomban. Az uralkodók leginkább a közvetlen királyi kegyuraság alatt álló ún. királyi prépostságokkal álltak szoros kapcsolatban. A királyi kápolna, a királyi kancellária, a királyi famíliához tartozó klerikusok elsősorban ezekben viselhettek kanonoki javadalmat a 12–13. században. Természetesen ebből következik, hogy olyan vagy hasonló gyakorlat, mint a 12. század folyamán *prees primarie* néven a német uralkodók bevezettek,⁵¹ Magyarországon nem volt meg.

A magyar kanonokság középkori helyzete, társadalmi befolyása a 14. század elejére alakult ki. Erre az időre szerezte meg a réteg azokat a pozícióit, amelyek a 16. század elejéig már lényegesen nem változtak. Anyagi helyzetük is stabilizálódott és kanonokok a köznemességhez hasonló lehetőségekkel rendelkeztek.⁵² Ez pedig mecénási tevékenységre adott módot, könyvvásárlást engedett meg,⁵³ és némi pótlólagos támogatással külföldi egyetemjárást is finanszírozni lehetett belőle.⁵⁴ A középkorra nézve az esztergomi székeskáptalan tagjainak egy ötödéről sikerült bebizonyítani, hogy felsőfokú tanulmányokat folytatott. 1183 és 1543 között 690 ismert tagja volt a káptalannak és ebből 177 kanonok egyetemrejárásáról maradt fenn adat. A 13. században 18, a 14. századból 34 egyetemre járt kanonokok ismerünk.⁵⁵

Az elején említettem, hogy számbelileg kevés a kanonoki stallum a középkori Magyarországon. Ennek ellenére nincs túlekedés a kanonoki javadalmak elnyerése érdekében. Csupán egyetlen esetben hallunk várólistáról, „sorban állásról”, a még betöltött javadalmak előre történő adományozásáról.⁵⁶ Nincs hierarchia az egyszerű kanonoki javadalmak között sem, mint német területeken.⁵⁷ Az arisztokrácia, de még a

---

⁵¹ A német királyokat a 12. század óta megillette az a jog, hogy minden káptalanban a koronázás után először megüresedő prebenda betöltését maguknak tartsák fenn. OFFERGELD 1985. 98.; OFFERGELD 1986.

⁵² MÁLYUSZ 1971. 85–96., TIMÁR 1981. 33–47.

⁵³ A 13. század második felében a külföldön egyetemre járt kanonokok közül többnek jelentős magánkönyvtára volt. Erre összefoglalóan: CSAPODI 1987. 25–27.; Két 1270-es évekből ránk maradt préposti végrendelet részletes könyvlistát is tartalmaz. Muthmer szepesi prépost 1273-ban kelt végrendelete összesen nyolc kötetet említ. MES II. 27–28.; László esztergomi prépost könyvtára 1277-ben viszont a bolognai jogászprofesszorok gyűjteményével vetekszik, a 18 kötet nagy része korszerű jogi munka. MES II. 71–73.; IVÁNKA 1937. 216–226.; MÁLYUSZ 1971. 308–335.

⁵⁴ Gyakori volt, hogy a püspök nagybácsik unokaöccseiknek kanonoki javadalmat szereztek és egyéb módon is támogatták rokonaik külföldi iskoláztatását. Bánca István esztergomi érsek, majd bíboros négy unokaöccsét is taníttatja Bolognában és Padovában. ALMÁSI-KOSZTA 1991. 15–16., KOSZTA 1991. 46–47.; Lodomér esztergomi érsek Tamás nevű unokaöccsének esztergomi kanonokságot szerzett és támogatta padovai tanulmányait. Tamás később esztergomi prépost, majd érsek lett. KOLLÁNYI 1900. 24–26.

⁵⁵ KÖRMENDY 1986, 2005.; Legújabban a korábbi adatokat kibővítve: KÖRMENDY 2007. 81–86.

⁵⁶ 1302-ben Jakab pozsonyi polgár fiát, a még gyermek Miklóst kanonokká fogadják a pozsonyi királyi társaskáptalanban, de prebendát és stallumot, így helyet a káptalanban csak az ötödik üresedésben adnak majd neki. AOKI I. 108. (Nr. 156–157.) A szokatlan dolog valószínű, hogy Miklós fiatal korával és nem a kanonoksághoz való sorban állással függ össze.

⁵⁷ A méltóságviselő kanonok természetesen nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, de az egyszerű kanonoki prebendák között nem volt különbség. TIMÁR 1981. 33–47. Nem hallunk Magyarországon ún. kisebb és nagyobb

köznemesség sem törekedett arra, hogy kizárólagosan töltsön be káptalanokat. Magyarországon nincsenek zárt, kizárólag egy társadalmi rétegből származó klerikusoknak fenntartott káptalanok.⁵⁸ Ez nem csupán a székeskáptalanok presztízs-hiányával magyarázható, hanem az öröklési renddel is. Magyarországon nem csupán az elsőszülött fiú örökölt, hanem az apai vagyonból egyenlően részesült minden fiú. Nem volt így kényszerítő erő a másod- és harmadszülött fiúk egyházi pályán való elhelyezése. Nem igényelt a magyar nemesség annyi javadalmat, mint Nyugat-Európában. Nem is alapított saját maga számára így kanonoki stallumokat a székeskáptalanokban és nem törekedett a meglévő prebendák rezerválására sem. Ez kiegészült azzal, hogy a székesfehérvári királyi társaskáptalan prépostjától eltekintve, még a káptalanok vezetői sem rendelkeztek számottevő hatalmi és politikai befolyással. Így a székeskáptalani kanonokság a kisbirtokos nemesség, a polgárság, a paraszti származásúak, különösen a mezővárosi parasztpolgárok számára is elérhető volt.⁵⁹ Nem törekedtek arra sem, hogy kanonoki javadalmakat a külföldi klerikusok előtt lezárják. Az állandó egyetem hiányát⁶⁰ is láthatjuk abban, hogy szűk az a művelt egyházi elit, amely tagjai számba jöhettek a kanonoki prebendák betöltésénél. A pápai adminisztráció klerikusai így könnyen utat találtak magyarországi kanonoki állásokhoz. A külföldiek javadalomhoz jutását korlátozó első rendelkezések csupán a 14. század végén jelentkeztek, de ezeket még a 15. században sem érvényesítették következetesen.⁶¹

A kanonoki karrier így a kisnemesi és a paraszti származású klerikusok számára bizonyos társadalmi emelkedésre is lehetőséget adott. Társadalmi nyitottsága folytán különböző kulturális hagyományokkal rendelkező csoportokból származtak a magyar kanonokok. Könnyen kapcsolatot találtak így a helyi társadalom minden szintjével, és nem egy elzárkózó, befelé forduló csoport volt. Politikai súlytalansága miatt, mint láttuk, a nagypolitikába nem kapott szerepet a székeskáptalani kanonokság. Ezért aktivitásának színhelye az egyházmegye és a helyi világi társadalom intézményei maradtak csak. A társadalmi származás és a vele összefüggő kapcsolatrendszer, illetve a műveltségük-ből kifolyólag ez nem is tűnhetett számukra tehernek vagy rangon alulinak.

A székeskáptalanok 13. századi előtérbe kerülésével együtt, sok vonatkozásban vele összefüggésben, a magyarországi írásbeliségben is korszakos változások következtek be. Megjelent az írás használata az élet legkülönbözőbb terein, és néhány évtized

---

kanonoki prebendáról vagy gyermek prebendáról, mint a német káptalanokban. KALUZA 1987. 27–38.; SCHRÖER 1966. 471–472, 496–497.

⁵⁸ Német példák a társadalmilag zárt káptalanokra: KISKY 1906.; SCHULTE 1922.

⁵⁹ A magyar káptalanok tagjainak társadalmi származására csak a 14. század közepétől lehet pontosabb képet kapni. (KÖBLÖS 1994. 23–65.; FEDELES 2005. 87–95.) A 13. században csak töredékes adataink vannak a kanonok származására, de bizonyos, hogy alacsony származásúak is bekerülhettek a székeskáptalanokba. Tímót szolga rendű származása ellenére tagja lehetett a zágrábi, a pécsi és a veszprémi székeskáptalannak, sőt főesperességet is betöltött, végül Báncsa István bíboros közbejárásával zágrábi püspökké is lett IV. Béla király tiltakozása ellenére. SZÜCS 1993. 100.

⁶⁰ Magyarországon az első egyetemet 1367-ben Pécsen alapították a helyi székesegyházi iskolára építve. Az egyetem rövid ideig működött és a későbbi egyetemelapítási kísérletek sem jártak a középkorban sikerrel. GABRIEL 1967.; PETROVICS 2005.

⁶¹ MÁLYUSZ 1958. 75–79.

alatt megsokszorozódott a kiadott oklevelek száma. Létrejöttek a hiteleshelyek, amelyek a magyar írásbeliség sajátos intézményei. Ezt a feladatott elsősorban a káptalanok, illetve bencés, premontrai és johannita kolostorok látták el.⁶² A 13. század elejétől így a királyi írásbeliséget és a polgárok egymás közötti jogügyleteit leszámítva, az oklevéladást a hiteleshelyek végezték. Közülük pedig a legforgalmasabbak a székeskáptalanok voltak.⁶³ A hiteleshelyek létrejötte nagyon szoros kapcsolatban van a káptalanok és a kanonokság történetében 12–13. század fordulóján megfigyelhető korszakváltással. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a 13. század a világi egyházszervezet középkori történetében a kanonokság évszázada. A magyarországi kanonokság 13. század folyamán megfigyelhető fentebb vázolt expanziójának egyik, és talán hatását nézve legfontosabb megjelenési formája a hiteleshelyi oklevéladás megkezdése volt. Természetesen már előzményei, például az istenítéltek is szoros összefüggést mutatnak a püspökségi központokkal, illetve a formálódó káptalanokkal. A magyar káptalanok önálló jogi személyé válása nélkül nem képzelhető el az önálló oklevéladás megkezdése sem. A kettő szoros összefüggésben volt egymással. A székeskáptalan megerősödése és a hiteleshelyi tevékenység kapcsolata kronológiailag is igazolható. A káptalanok már a 12–13. század fordulóján, illetve a 13. század első évtizedeiben kezdik meg a hiteleshelyi oklevéladást, míg a konventek csak a 13. század közepén jelentkeznek hiteleshelyként.⁶⁴ Mindez mutatja, hogy a kezdeményező a káptalan, a kanonokság volt. A szerzetesség csak átvette, kapcsolódott a káptalanokban kialakított gyakorlathoz. A helyi laikus, jogi írásbeliség központja így a székeskáptalan lett.⁶⁵ Ez a feladat pedig alapjaiban formálta át a kanonokság szerepét és műveltségét, sőt a káptalanok szervezetére is hatással volt.⁶⁶

A hiteleshely és a káptalan összefüggéseit még egy, talán eddig figyelmen kívül hagyott aspektusból is vizsgálni kell. A hiteleshelyekkel foglalkozó hazai szakirodalom gyakran utal arra, hogy ez egy sajátosan magyar intézmény volt. Nyugat-Európában nem volt párhuzama. Bónis György nyomán egy bizonyos vonatkozásokban hasonló francia intézményt szoktak feltételelesen megemlíteni lehetséges párhuzamként.⁶⁷ A káptalanok európai történetét áttekintve szembeötlő, hogy sok helyen a magyar káptalanok hiteleshelyi oklevéladásával egyidőben indul meg a káptalanok önálló oklevéladása. Néhány ilyen korai káptalani oklevelet megnézve, különösen a keleti német területek káptalanjainak (pl. Passau) 13. század elején kiadott oklevelei között találunk olyanokat, amelyek tartalma nagyon hasonlít a magyar hiteleshelyi oklevelek-

⁶² ECKHART 1914.; BÓNIS 1962.; BORSA 1988.

⁶³ VARGA 1980.; KOVÁCS 1990. 5–43.; KOSZTA 1998.; VEKOV 2003.

⁶⁴ SOLYMOSI 2006b. 134–137.

⁶⁵ Egy egyházmegyén belül több hiteleshely is működött, de a székeskáptalanoknak volt a legnagyobb forgalma. KOSZTA 1998. 40–44.

⁶⁶ A 13. század elején a magyar káptalanok rangban a prépost után következő dignitarius kanonokja a lector lett. A belső hierarchián történő előrelépését két dolognak köszönheti. Ő vette át a hiteleshelyi oklevéladás felügyeletét a káptalanon belül, másrészt előrelépése összefüggésben lehetett a káptalani iskolák szerepének növekedésével. KOSZTA 1998. 97–100.

⁶⁷ BÓNIS 1962. 97–104.

hez.⁶⁸ Érdemes lenne szisztematikusan áttekinteni ezeket az emlékeket, illetve a korai nyugat-európai káptalani okleveleket összegyűjteni. Talán kiderülne, hogy van-e összefüggés a káptalanok egész Európában megfigyelhető előretörése, funkcióbővülése és az ezekhez kapcsolódó írásbeliség és a magyar káptalanok kezdeti oklevéladása között. Véleményem szerint, sejtethetők bizonyos mértékig az azonos gyökerek. A 13. század elején, ha nehezen kitapinthatóan, de léteztek kapcsolatok a magyar és a nyugat-európai kanonokok között. Ezek a kapcsolódási pontok a külföldi iskolázás, római utazások, követjárások, stb. Különösen a külföldi tanulmányoknak lehetett jelentősebb szerepe. Véleményem szerint a magyar hiteleshelyi oklevéladás kialakulásában a káptalanoknak, kanonokság megváltozott jogi, kulturális-művelődési szerepének komoly szerepet kell tulajdonítanunk. Nem elvitatva a hiteleshelyi gyakorlat meghatározó helyi gyökereit, például az istenítéletekhez kapcsolódó írásbeli feljegyzések jelentőségét, de a kezdeti oklevéladás bizonyos fokig illeszkedik egy általánosan jelentkező európai gyakorlathoz, a székeskáptalanok általánosan meginduló önálló oklevéladásához. Európában számos káptalan, illetve kanonok rendelkezett notariusi joggal a későbbiekben is. Persze a nyugati káptalani oklevéladás és a hiteleshelyi oklevéladássá alakuló magyar gyakorlat a 13. század közepén szétvált, más úton fejlődött tovább. Ebben a magyar írásbeliség, a magyarországi művelődés és jogélet, általában a magyar társadalom sajátosságait kell látnunk.

A hiteleshelyi oklevéladás, mint a káptalan egyik, de egyre fontosabbá váló tevékenységi köre természetesen hatással volt a káptalan belső struktúrájára. A káptalanok korporatív közösséggé válásának egyik megnyilvánulása a strukturált belső felépítés, nevezetesen a funkciók elkülönülése, a méltóságviselő kanonokok kiemelkedése. Ez hosszú folyamat volt, de végállomása Európa legtöbb káptalanjában valamikor a 12–13. század fordulója, illetve az azt megelőző és követő évtizedek. A világi kanonokok lakta káptalanoknak, mint köztudott, nem volt Európa szerte általánosan elfogadott szabályzata, így belső hierarchiájuk különbözőképpen alakult és bennük helyi sajátosságok ragadhatók meg. Nevezetesen tükröződik a méltóságviselő kanonokok közötti rangsorban a káptalan feladatköreinek jelentősége és az abból származó bevételek nagysága. Magyarországon a káptalanon belüli rangsorban a prépostot követő méltóságviselő kanonok a lector volt. Erre a pozícióra, mint ezt Pécs példája szépen mutatja, a 13. század első felében tett szert a lector. Világos itt az összefüggés a hiteleshelyi tevékenység kialakulása, előtérbe kerülése és a lector pozíciójának kiemelkedése között. A káptalanon belül a rangsort – a préposttól eltekintve – legalábbis Pécsen a 13. század elején még nem a lector vezeti. Az 1230-as években viszont ahogy a pécsi hiteleshely oklevéladása egyre kiterjedtebb lett a méltóságviselők között a lector került az első helyre. Ezt a pozícióját a lector az általam vizsgált időszakban, a 14. század közepéig szilárdan tartotta és utána is megőrizte.⁶⁹ Európában viszont ritka, hogy az olvasókanonok ilyen előkelő helyen szerepel a belső rangsorban. Nyilvánvaló, hogy ez

---

⁶⁸ OSWALD 1933. 75.; BARROW 1986.

⁶⁹ KOSZTA 1998. 97–100.

a kiemelkedő pozíció mögött a magyar lectorsághoz kapcsolódó és a nyugat-európai káptalanokban ismeretlen funkció keresendő, nevezetesen a hiteleshelyi tevékenység.

Egy gondolat erejéig maradván még a káptalani belső rangsornál. Európában ez a belső rangsor országon belül, helyesebben mondva érseki tartományon belül sem volt általában egységes. Sőt nem egy helyen időnként változott is. Ezzel szemben Magyarországon egységesen és tartósan kiemelkedő a lector szerepe. Ugyanúgy, ahogy a hiteleshelyi tevékenység is országosan és mindvégig a középkorban a káptalan meghatározó feladatköre maradt.

A hiteleshelyi tevékenység, mint új funkció a 13. század folyamán a püspöki, káptalani székhely történetében is kitapintható változásokat hozott. Bővült a település, a püspöki székhely központi funkciója.⁷⁰ Ennek esetleges gazdaságtörténeti hatásaival most nem kívánok foglalkozni. Érdemes viszont néhány mondatot szentelni annak, hogy ez bizony hatással volt a püspökségi központ építészeti kialakítására is. A káptalan előtérbe kerülésével, a *vita communis* felbomlásával, általában az önálló kanonoki egzisztenciák létrejöttéhez kapcsolódva a káptalani városrész, a Káptalan utcák kialakulását szokták kiemelni.⁷¹ Érthető is ez, mert Európa csaknem minden középkori eredetre visszamenő püspökvárosában Krakkótól Mainzig, és így Magyarországon, például Pécsen is, a mai napig a városok topográfiáinak részét, sőt gyakran egyik ékességét képezik ezek az utcák. A káptalanok átalakulása és ehhez szorosan kapcsolódó hiteleshelyi tevékenység bizonyosan jelentkezett a püspökségi központ architektúrájában. A közhítelű oklevéladás nyitottá tette a káptalant a laikus világ irányába. Ez a nyitottság megkövetelte, igényelte a püspökségi központ jelentős átalakítását. Pécsen az utóbbi időben végzett régészeti és művészettörténeti kutatások lehetőséget nyújtanak ennek nyomán követésére.

Két évtizede igazolható a régészet eredményei nyomán, hogy a káptalan korai épületegyüttese, monostora a székesegyház északkeleti tornya közelében állt.⁷² Elhelyezkedése kifejezte a káptalan monasztikus zártságát, a befelé fordulást, a *vita communis*-t. A káptalan szinte elbújt a dóm mögött, észrevétlen maradt.

A 12. század második felében sok helyen megkezdték a püspökségi központok átépítését. Ezekben az építkezésekben is kifejezésre jut a püspöki hatalom változása, anyagi lehetőségeinek bővülése. Pécsen is több más magyar püspöki székhelyhez (pl. Eger, Esztergom) hasonlóan egy teljesen új és impozáns román székesegyház épült fel a 12. század végére.⁷³ A püspökségi központ átalakításának következő fázisát a káptalan új épületegyüttesének kialakítása jelentette. Az új épületek, ezt a régészeti megfigyelések is alátámasztják, Pécsen már nem a székesegyháztól északra, a dóm és a meredek domboldal által lehatárolt helyen, a régi monostor újjáépítésével jöttek létre. A súlypont

---

⁷⁰ KOSZTA 2007e.

⁷¹ A pécsi Káptalan utca egyes házaira: PETROVICH 1956.; CSEMEGI 1956.; SÁNDOR 1983.

⁷² SÁNDOR 1999. 35–38.

⁷³ Pécsre: TÓTH 1983., TÓTH 1994.; Esztergomra: MAROSI 1984; Egerre HEVES: 137. (a vonatkozó rész Kozák Károly munkája).

a székesegyház déli, a város felé eső oldalára került.⁷⁴ Térben is nyitottá vált az addig zárt testület. Elérhetőbb lett a káptalan. Pécsen a székesegyháztól délre kialakított épületegyüttes feltárása és így építési idejének pontos meghatározása még várat magára. Biztos viszont, hogy ezek a 13. század eleje előtt, a dóm építésének befejezése előtt nem kezdődhettek el. Így létrehozásukat alapvetően meghatározta a káptalan átalakulása, és funkciójuk, elhelyezésük kialakításában már figyelembe vették a hiteleshelyi munka igényeit is.

A szerzetesrendek bekapcsolódásával a hiteleshelyi oklevéladás ugyan néhány évtized alatt túlnőtt a káptalanon. A legforgalmasabb, legnagyobb hiteleshelyek többségét azonban továbbra is a káptalanokban kereshetjük. A káptalanok hiteleshelyi oklevéladásának jelentőségét földrajzi fekvésük is alapvetően meghatározta. Kapcsolódtak a püspökségi központhoz eleve hozzátartozó kiterjedtebb centrális funkciókhoz. Általában pedig, mind a székes-, mind a társaskáptalanok többsége földrajzi szempontból is könnyebben elérhető helyen voltak, mint a monostorokhoz tartozó hiteleshelyek. Az egyházi funkciók mellett, sőt gyakran annak kárára, előtérbe került a világi társadalom érdekében végzett tevékenység.⁷⁵ A kanonokok néha hosszú heteket töltöttek távol királyi és nemesi megbízatások teljesítése miatt székhelyüktől.⁷⁶ Különböző világi jogügyletek (adásvételek, zálogosítások, kölcsönügyletek, birtokhatárok kijelölése) írásba foglalását végezték. Saját okleveleik mellett a helyi nemesség okleveleinek őrzését is vállalták. A hiteleshelyi tevékenység nem csupán a kanonokság írásbeliségének fejlődéséhez járult hozzá, hanem egyre inkább a világi jog gyakorlása irányába mozdította el ezt a réteget. A teológia művelése teljesen háttérbe szorult, a kánonjog tanulmányozása is másodlagos lett. Az írástudásuk révén tekintélyt szerző, megbízhatóan dolgozó, a helyi jogban jártas kanonokok szerepe idővel nem csupán az ügyek írásba foglalására korlátozódott, hanem tevékenyen részt vettek a viták rendezésében, felkért bíróként is szerepet vállaltak. Jelentős lett így helyi szinten a társadalomszervező tevékenységük. Így a székeskáptalanok nem csupán egyházigazgatási központok lettek, hanem a világi terén is centrumokká váltak.⁷⁷ A kanonokok liturgikus feladataikat viszont éppen ezért jobbra fizetett helyettesekkel végeztették el.⁷⁸

A hiteleshelyi munkához köthető műveltségi, kulturális és mentalitásbeli sajátságok között kereshetjük annak okát, hogy alig-alig jelentkezett, jobban mondván a királyi társaskáptalanoktól eltekintve ki sem alakult a történeti érdeklődés a magyar székeskáptalanokban. Nyilvánvalóan a magyar kanonokság gyakorlatias, világi jog felé fordulásában is kereshetjük azokat az okokat, hogy miért nincsenek Magyarországon

⁷⁴ A székesegyház délnyugati homlokzata előtt talált falmaradványokra legújabbban: FEDELES–KIKINDAI 2006., VÍSY 2007. 35–58., KIKINDAI 2007., VÍSY 2007a.

⁷⁵ Rendszeresen fogadtak ügyfeleket és adtak ki okleveleket ünnepnapokon, így vasárnap, húsvétkor és pünkösdkor. KOSZTA 1998. 103–105. Pl. 1258-ban Cel fia Cel húsvétkor tartozott a pécsi káptalan előtt kiváltani zálogba adott birtokát. MES I. 450–451.

⁷⁶ KOSZTA 1998. 105–112.

⁷⁷ Koszta L.: Püspöki székhely 89–103.

⁷⁸ A kanonokok helyettesítését ellátó székesegyházi alsópapság (*sacerdos chori, prebendarius*) a 13. század közepétől mutatható ki a magyar székeskáptalanokban. KOSZTA 2007f. 47–49.

középkorban készült püspöklisták, egyházmegyei krónikák. A középkori európai kereszténység térképén Magyarországhoz hasonló helyen fekvő Lengyelországban egészen másként alakult a kanonokság történeti érdeklődése. Néhány utalás is szépen példázza ezt. Meg lehet említeni például a 13. századtól vezetett, folyamatosan bővült, 11 mutációban fennmaradt és a helyi kanonokok keze nyomát mutató krakkói püspöklistákat,⁷⁹ de wroclawi vagy poznani példát is lehetne sorolni! Mindezek világosan kifejezésre juttatják a középkori lengyel kanonokok történeti érdeklődését magyar társaikkal szemben.

A hiteleshely a középkori magyar egyház egyik igen pozitívan értékelhető intézménye, amellyel az egyház írástudását, szakértelmét tisztán világi ügyekben is a társadalom rendelkezésére bocsátotta. Érdemes lenne átgondolni azt, hogy ez a szervezet, amely olyan nagymértékben hozzájárult az írásbeliség előterbe kerüléséhez, a késő középkorban már a laikus írásbeliség továbbfejlődésének bizonyos fokig fékezője is lehetett. A 13. század végére egy az egész országot lefedő hiteleshelyi szervezet jött létre. Az ország nagy részén egy napi járóföldön belül volt olyan hiteleshely, amely gyorsan és megbízhatóan ellátta a jogi, a hivatali írásbeliséggel kapcsolatos feladatokat. Nem volt rászorítva a laikus társadalom arra, hogy elsajátítsa az írás-olvasás tudományát, ettől a nyűgtől mentesítették őket a hiteleshelyek. Fékezhetette így a középkor alkonyán a hiteleshely a magyar nyelvű írásbeliség, az egyháztól független világi értelmiség előterbe kerülését.

A hiteleshelyek kutatása nem csupán jogtörténeti és oklevéltani szempontból érdekes, hanem sokszínű társadalom-, mentalitás- és művelődéstörténeti kutatásokra is lehetőséget ad. Az elkövetkezendő időszak kutatómunkájának a diplomatikai, jog- és intézménytörténeti megközelítésen túl ebbe az irányba is nagyobb figyelmet kell fordítania.

A hiteleshelyi munka alapvetően átformálta az egyházi középírást. A kanonokok komoly külön bevételre tettek szert az oklevéladással. Ennél is jelentősebb azonban, hogy a műveltségük gyakorlatias lett és a világi társadalom felé fordult. A székeskáptalani kanonokság nagyon szoros kapcsolatokat alakított ki a helyi társadalom minden szintjével. Sokukat az egyházmegye távoli településein is személyesen ismerték. Egy nagyon nyitott réteggé vált a kanonokság, amely könnyen igazodott a helyi társadalom igényeihez. Műveltségükkel és szaktudásukkal nem zárkóztak be a püspöki székvárosba, hanem a világi társadalom számára hasznosították ismereteiket. Nagyon erős közvetítő szerepet játszottak így az írásbeliségre épülő elit kultúra és a szóbeliség szintjén megnyilvánuló népi kultúra között. Szerepük volt – egyéb más társadalmi és művelődéstörténeti okok mellett – abban, hogy Magyarországon a középkorban nem alakult ki duális kultúra.⁸⁰ Nem lehet markánsan elkülöníteni az elit és a népi kultúrát. A kanonokság Magyarországon a 14. század közepére erőteljesen laicizálódott, kultúrájá-

---

⁷⁹ CEC.

⁸⁰ A duális kultúra felfogás a nyugat-európai középkori kultúra vizsgálatából született, a kelet-európai és a magyar történelemre nehezen alkalmazható. KLANICZAI–MAKKAI 1981.

ban és funkciójában világiassá lett. Egyházi státuszát természetesen megtartva, sok vonatkozásban a leendő világi értelmiség feladatait ellátó csoporttá vált.⁸¹

RÖVIDÍTÉSEK

Források

AOkt	Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV., XVII., XIX., XXIII–XXVII. Szerk. ALMÁSI Tibor, BLAZOVICH László, GÉCZI Lajos, KÓFALVI Tamás, KRISTÓ Gyula, PITI Ferenc, SEBŐK Ferenc, TÓTH Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2007.
CEC	Catalogi episcoporum Cracoviensium. In: Monumenta Poloniae Historica Ser. nov. X/2. Ed. SZYMANSKI, J. Warszawa, 1974. 25–303.
CDS	Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Ed. MARSINA, R. Bratislava, 1971–1987.
DF	Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár
FEJÉR	Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis, ed. FEJÉR, Georgius. Budae, 1829–1844. I–XI.
HO	Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: NAGY Imre, PAUR Iván, RÁTH Károly és VÉGHÉLY Dezső, I–V. Győr, 1865–1873. IPOLYI Arnold, NAGY Imre és VÉGHÉLY Dezső, VI–VIII. Bp., 1876–1891.
MAKKAI–MEZEY 1960	Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Szerk. MAKKAI László, MEZEY László Bp., 1960.
MES	Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Ed. KNAUZ, Ferdinandus. Strigonii, 1874.
MV	Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia. Vatikáni magyar okirattár. I/1-6. II/1-3. Bp., 1881–1909. [reprint: 2000]
THEINER	THEINER, Augustinus: Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia. I–II. Romae, 1859–1860.
VISITATIO	Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis Anno 1397. Kiadja: KOLLÁNYI Ferenc. <i>Történelmi Tár</i> , 1901. 71–106., 239–272.
ZÁVODSZKY 1904	ZÁVODSZKY Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp., 1904.

---

⁸¹ JAKÓ 1977. 10–36.

Feldolgozások

- ALMÁSI–KOSZTA 1991 ALMÁSI Tibor – KOSZTA László: Báncsa István bíboros (1205 k. – 1270). In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica (különszám) Szeged, 1991. 9–18.
- BALICS 1890 BALICS Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. II/2. Bp., 1890.
- BAROW 1986 BARROW, Julia: Cathedrals, Provosts and Prebends: a Comparison of Twelfth-century German and English Practice. *Journal of Ecclesiastical History*, 37 (1986) 536 – 564.
- BEKE 2003 Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. BEKE Margit. Bp., 2003
- BEKE 2003a BEKE Margit: Jób. In: BEKE 2003. 75–81.
- BEKE 2003b BEKE Margit: Monoszló nembeli Lodomér. In: BEKE 2003. 128–134.
- BÉKEFI 1910 BÉKEFI Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1910.
- BINDER 1912 BINDER, Bruno: Das Domkapitel zu Gnesen: seine Entwicklung bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts. Greifswald, 1912.
- BORGOLTE 1991 BORGOLTE, Michael: Über Typologie und Chronologie des Königskanonikats im europäischen Mittelalter. *Deutsches Archiv*, 47 (1991) 19–44.
- BORSA 1988 BORSA, Iván: Zur Beurkundstätigkeit der glaubwürdigen Orte in Ungarn. In: Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn II. Hrsg. BENDA, K. – BOGYAY, T. – GLASL, H. München, 1988. 143–147.
- BOSL 1988 BOSL, Karl: Das Jahrhundert der Augustinerchorherren. In: Historiographia medievalis. Festschrift für F.-J. Schmale. Hrsg. v. BERG, D. – GOETZ, H.-W. Darmstadt, 1988. 1 – 17.
- BÓNIS 1997 BÓNIS György: Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon. In: Uő: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk. BALOGH E. Bp., 1997. (Jogtörténeti Tár 1/1.)
- BÓNIS 1971 BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971.
- BÓNIS 1962 BÓNIS, György: Les auctorités de „foi publique” et les archives des „loci credibiles” en Hongrie. *Archivum*, 1962. 97 – 104;
- CLASSEN 1983 CLASSEN, Peter: Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker in Bayern und Österreich. In: ders.: Ausgewählte Aufsätze. Sigmaringen, 1983. 431 – 460.
- CSAPODI 1987 CSAPODI Csaba: Magyar könyvtártörténet. Bp., 1987.
- CSEMEGI 1956 CSEMEGI József: Jelentés a Pécs, Káptalan u. 2. számú épületben végzett műemléki kutatások eredményeiről. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956. 8–30.

- DEÉR 1971 DEÉR, József: Aachen und Herrschersitze der Arpaden. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1971. 1–56.
- DOPSCH 1981–1983 Geschichte Salzburg I/1–2. Hrsg. v. DOPSCH, Heinz. Salzburg, 1981–1983.
- ECKHART 1914 ECKHART, Franz: Die Glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. IX. Ergänzungsband 2. Heft MIÖG. Innsbruck 1914. 395–558.
- ERDŐ 2001 ERDŐ Péter: A középkori официális bíraskodás intézményei Kelet-Közép-Európában. In: Uő: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp., 2001. 109 – 124.
- FEDELES 2005 FEDELES Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.)
- FEDELES–KIKINDAI 2006 FEDELES Tamás–KIKINDAI András: Római sírkamra vagy gótikus kápolna? Építmény a pécsi székesegyház délnyugati homlokzata előtt. *Pécsi Szemle*, 9 (2006:2.) 14–21.
- FEJÉRPATAKY 1885 FEJÉRPATAKY László: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp., 1885.
- FLECKENSTEIN 1964 FLECKENSTEIN, Josef: Rex canonicus. In: Festschrift Percy Ernst Schramm I. Hrsg. CLASSEN, Peter. Wiesbaden, 1964. 57 – 71.
- GABRIEL 1967 GABRIEL, Astrik: The medieval universities of Pécs and Pozsony. Notre Dame, 1967.
- GROTEN 1983 GROTEN, Manfred: Von der Gebetsverbrüderung zum Königskanonikat. *Historisches Jahrbuch*, 103 (1983) 1–34.
- HAIDER 1977 HAIDER, Siegfried: Das bischöfliche Kapellanat. Bd. I. Von Anfänge bis in das 13. Jahrhundert. Wien-Köln-Graz, 1977.
- HAJNAL 1993 HAJNAL István: Az Árpád-kori oklevélíráások és a francia egyetemek. In: Uő: Technika, művelődés. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szövegeket írta: GLATZ Ferenc. Bp., 1993. (História Könyvtár, Monográfiák 2.) 3–13
- HAJNAL 1959 HAJNAL, István: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp., 1959.
- HAJNAL 1921 HAJNAL István: Írástörténet az írásbeliség felújítása korából. Bp., 1921.
- HERMANN 1973 HERMANN Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae I.)
- HEVES Heves megye műemlékei II. Szerk. DERCSÉNYI Dezső – VOIT Pál. Bp., 1972.
- IVÁNKA 1937 IVÁNKA Endre: László mester esztergomi prépost könyvtára. *Theológia*, 1937. 216–226.
- JAKÓ 1976 JAKÓ Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976.
- JANKOVICH 1959 JANKOVICH Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a

- királyi kápolnák intézménye. *Budapest Régiségei*, 19 (1959) 57–98.
- KALUZA–BAUMRUKER 1987 KALUZA-BAUMRUKER, Margit: Das Schweriner Domkapitel (1171–1400). Köln–Wien, 1987. (Mitteldeutsche Forschungen 96.)
- KIKINDAI 2007 KIKINDAI András: A pécsi püspökvár. *Várak, kastélyok, templomok*, 3 (2007:3) 4–6.
- KISKY 1906 KISKY, Wilhelm: Die Domkapitel der geistlichen Kurfürsten in ihrer persönlichen Zusammensetzung im 14. und 15. Jahrhundert. Weimar, 1906.
- KLEWITZ 1960 KLEWITZ, Hans-Walter: Königtum, Hofkapelle und Domkapitel im 10. und 11. Jahrhundert. Darmstadt, 1960.
- KLANICZAY–MAKKAI 1981 KLANICZAY Gábor – MAKKAI László: Anyagi kultúra, szokásrend, mentalitások. *Történelmi Szemle*, 24 (1981:2.) 268–272.
- KOLLÁNYI 1900 KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok. Esztergom, 1900.
- KOSZTA 2007 KOSZTA László: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Szeged, 2007. (Capitulum III.)
- KOSZTA 2007a KOSZTA László: Székeskáptalanok és kanonokaik Magyarországon a 12. század elejéig. In: KOSZTA 2007. 9–21.
- KOSZTA 2007b KOSZTA László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi pecséthasználata a 14. század közepéig. In: KOSZTA 2007. 73–82.
- KOSZTA 2007c KOSZTA László: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. In: KOSZTA 2007. 59 – 71.
- KOSZTA 2007d KOSZTA László: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök. In: KOSZTA 2007. 23 – 44.
- KOSZTA 2007e KOSZTA László: Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói és vonzáskörzete a 14. század közepéig. In: KOSZTA 2007. 83 – 112.
- KOSZTA 2007f KOSZTA László: Adalékok a székesegyházi alsópapság XIII–XIV. századi történetéhez. In: KOSZTA 2007. 45 – 58.
- KOSZTA 2000 KOSZTA László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a 13. század elejéig. In: Kalocsa történetéből. Szerk. Uő. Kalocsa, 2000. 29 – 50.
- KOSZTA 1998 KOSZTA László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). Pécs, 1998. (Tanulmányok Pécs történetéből 4.)
- KOSZTA 1991 KOSZTA László: A pozsegi társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig. *Aetas*, 6 (1991: 3–4.) 40–58.
- KOVÁCS 1990 KOVÁCS Péter, E.: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban. *Archivum*, 1990. 5–43.
- KÖBLÖS 1994 KÖBLÖS József: Az egyházi közép-préteg Mátyás és a Jagellók korában. Bp., 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.)
- KÖRMENDI 2003 KÖRMENDI Tamás: Lukács. In: BEKE 2003. 59–72.

- KÖRMENDY 2007 KÖRMENDY Kinga: *Studentes extra regnum 1183–1543. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543.* Bp., 2007. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III. Studia 9.)
- KÖRMENDY 2005 KÖRMENDY Kinga: *La formation universitaire des chanoines cathédraux d'Esztergom aux XIVe et XVe siècle.* In: *Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires Angevins.* Ed. De Cevins, M.-M. – Matz, J.-M. Rome, 2005. 79–87.
- KÖRMENDY 1986 KÖRMENDY Kinga: *Literátusok, magiszterek, doktorok az esztergomi káptalanban.* In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról.* Szerk. Fügedi Erik. Bp., 1986. 176–202
- KRISTÓ 1988 KRISTÓ Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon.* Bp., 1988.
- LMA Lexikon des Mittelalters. Bd. 1–9. Redaktion Gloria AVELLA-WIDHALM et. al. München–Zürich, 1980–1998.
- MARCHAL 1977 MARCHAL, Guy P.: *Die Dom- und Kollegiatstifte der Schweiz.* In: *Die weltlichen Kollegiatstifte der deutsch- und französisch-sprachigen Schweiz.* Hrsg. v. ders. Bern, 1977. (Helvetica Sacra II/2.)
- MAROSI 1984 MAROSI Ernő: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn.* Bp., 1984.
- MÁLYUSZ 1971 MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp., 1971.
- MÁLYUSZ 1958 MÁLYUSZ Elemér: *A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog.* Bp., 1958. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat 9.)
- OFFERGELD 1986 OFFERGELD, Peter: *Erste Bitten (Preces Primariae) deutscher Kaiser und Könige um Beneficien des Aachener Marienstifts.* *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 93 (1986) 39–86.
- OFFERGELD 1985 OFFERGELD, Peter: *Lebensnormen und Lebensformen der Kanoniker des Aachener Marienstifts. Zur Verfassungs- und Personalgeschichte des Aachener Stiftskapitels in Mittelalter und früher Neuzeit.* *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 92 (1985) 75–101.
- OSWALD 1933 OSWALD, Josef: *Das alte Passauer Domkapitel.* München, 1933.
- PETROVICH 1956 PETROVICH Ede: *Adatok a Pécs, Káptalan utca 2. számú ház történetéhez.* In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1956.* 34– 47.
- PETROVICS 2005 PETROVICS István: *A középkori pécsi egyetem és alapítója.* *Aetas*, 20 (2005) 29–39.
- PFAFF 1973 PFAFF, Volkert: *Die deutschen Domkapitel und das Papsttum am Ende des 12. Jahrhunderts.* In: *Historisches Jahrbuch*, 93 (1973) 21–56.
- SÁNDOR 1999 SÁNDOR, Mária G.: *Die mittelalterlichen Gebäude und Gebäudereste der Bischofsburg zu Pécs – A pécsi püspökvár középkori épületei és épületmaradványai.* In: *Die Bischofsburg zu Pécs – A pécsi püspökvár,* Bp.–München, 1999. (Icomos – Hefte des Deutschen Nationalkomitees XII.)

- SÁNDOR 1983 SÁNDOR Mária G.: A Káptalan utca 4-es számú középkori épület Pécssett. *Építés-Építészettudomány*, 15 (1983) 165–183.
- SCHLESSEN Geschichte Schlesiens I. Hrsg. v. PETRY, L.– MENZEL, J.–IRGANG, W. Sigmaringen, 1988⁵.
- SCHRÖER 1966 SCHRÖER, Alois: Das Münsterer Domkapitel im ausgehenden Mittelalter. In: Monasterium. Festschrift zum siebenhundertjährigen Weihegedächtnis des Paulus-Domes zu Münster. Hrsg. v. SCHRÖER, A. Regensburg, 1966.
- SCHULTE 1922 SCHULTE, Alois: Der Adel und die deutsche Kirche im Mittelalter. Stuttgart, 1922².
- SIEBERT 1986 SIEBERT, H.: Becquet, Jean: Vie canonique en France aux Xe – XIIe siècles. London, 1985. In: Francia 1986. 712–713. (recenzió)
- SOLYMOSI 2006 SOLYMOSI László: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Bp., 2006.
- SOLYMOSI 2006a SOLYMOSI László: Az esztergomi káptalan legrégebbi pecsétjei. In: SOLYMOSI 2006. 79–104.
- SOLYMOSI 2006b SOLYMOSI László: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: SOLYMOSI 2006. 117 – 137.
- SZÉKELY 1993 SZÉKELY György: Magyar tanárok és hallgatók az európai egyetemeken az Árpád-korban. *Levéltári Szemle*, 43 (1993:1.) 3–13.
- SZILÁGYI 1943 SZILÁGYI Loránd: Összehasonlító írástörténet: egy új vállalkozás programjához. *Századok*, 77 (1943:3–4.) 228–244.
- SZŰCS 1993 SZŰCS Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993.
- SZŰCS 1978 SZŰCS Jenő: A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán). IV. Béla és az egyház. *Történelmi Szemle*, 21 (1978:1.) 158–180.
- TAKÁCS 1992 TAKÁCS Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp., 1992.
- TAKÁCS 1988 TAKÁCS Imre: Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból. *Ars Hungarica* 1988. 121–132.
- TIMÁR 1981 TIMÁR György: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: Baranyai Helytörténetírás 1981. Pécs, 1982. 13–56.
- TONK 1979 TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979.
- TÓTH 1994 TÓTH Melinda: A pécsi székesegyház márvány kapuja. *Művészettörténeti Értesítő*, 1994. 5–12.
- TÓTH 1983 TÓTH Melinda: A pécsi székesegyház nyugati karzata. *Építés-Építészettudomány*, 15 (1983:1–4.) 429–455.
- VARGA 1980 VARGA Árpád: A váradi káptalan hiteleshelyi működése. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri E. – Jakó Zs. Bukarest, 1980. 20–35.
- VEKOV 2003 VEKOV, Károly: Locul de adevărire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI). Cluj-Napoca, 2003.

- VERESS 1941 VERESS Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp., 1941.
- VINCKE 1937 VINCKE, Johannes: Die vita communis des Klerus und das spanische Königtum im Mittelalter. *Spanische Forschungen*, 6 (1937) 30–59.
- VISY 2007 VISY Zsolt: Újabb adatok a pécsi vár építéstörténetéhez. In: Tanulmányok Pécs történetéből 19. Szerk. KAPOSZ Z. Pécs, 2007. 35–58.
- VISY 2007a VISY Zsolt: Megjegyzések a pécsi püspöki vár kutatásához. *Várak, kastélyok, templomok*, 3 (2007:5.) 19.
- WEINFURTER 1977 WEINFURTER, Stefan: Neuere Forschung zu den Regularkanonikern in Deutschen Reich des 11. und 12. Jahrhunderts. *Historische Zeitschrift*, 224 (1977) 378–397.
- WEINFURTER 1975 WEINFURTER, Stefan: Salzburger Bistumreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert. Köln, 1975.